

דמיינו לרגע מה היה קורה אילו ביקשה אירופה להיות חברה באיחוד האירופי, לאיזו תגובה היתה זוכה? סביר להניח שבקשתה הייתה נדחית למועד לא ידוע, בדומה לבקשתה של תורכיה, או שהייתה נדחית על הסף. וכל כך למה? משום שאירופה אינה עומדת בקנה המידה שהציבה לאירופיות. פרדוקס זה הוא שורש בעיותיו של האיחוד האירופי. הוא פשוט איננו אירופי דיו. כיצד קרה שהעמדות כלפי הרעיון של אירופה המאוחדת נעות היום בין שיר הלל לבין עוינות גלויה? מדוע תהליך זה של טרנספורמציה אירופית עצמית נעצר בחריקת בלמים דווקא כאשר הוא מתקרב לצומת ההיסטורי של התפשטות מזרחית? האומנם אין מציאות הראויה לתואר אירופה? האומנם מושג זה מייצג אשליה אליטיסטית שאיננה עומדת במבחן הביקורת? או גרוע מכך, במידה שקיימת מציאות שהמושג 'אירופה' מייצג, היא החפץ הגמור לכל מה שהוא אמור לייצג: דמוקרטיה, חירות, הפרדת רשויות, שקיפות, ואחריות פוליטית? האין זה סימן מעורר תמיחה, שבעידן הגלובליזציה עסוק האיחוד האירופי בעיקר בענייניו, בניסיון להגדיר את חוקתו הפוליטית? למעשה, אירופה של המאה ה-21 מחפשת דימוי עצמי חדש. היא מנסה להתעלות מעל לזיהויה עם העולם הישן: מולדת הלאומיות ומקום קבורתם של מאות מיליוני בני אדם. היא רוצה לכוון את עצמה מחדש, לפסוח על המאה ה-19 והמאה ה-20 ולחזור היישר אל המאה ה-18, אל עידן הנאורות; אותו רגע חולף, מפואר ואירופי מאד של קוסמופוליטיות. יחד עם זאת, היה זה עידן שלא היה בכוחו למונע מלחמות, ואפשר לטעון שדווקא הוא הניח יסודות לזוועות שאירעו במאות שלאחריו. החלום החולף על חברה עולמית שפרח בתקופת הנאורות דוכא כמעט לחלוטין על ידי הלאומיות שהנאורות עצמה הגתה.

אירופה של ימנו רוצה לשוב אל אותו חלום קוסמופוליטי, להפוך אותו למציאות ולהשתמש בו כנשק נגד הלאומיות. אך על מנת לעשות זאת עליה לזכור את הזוועות שהלאומיות והאתנו-צנטריות יצרו ולקודד זיכרון זה במבניה הפוליטיים. הדימוי המייצג, או הסינקדוכה, שהיא בחרה לזוועות אלה הוא השואה. השואה מאחדת את אירופה בשני אופנים: פנימי, כפשע שאירופה ביצעה ועליה לכפר עליו. וחיצוני, כנגד מי שעשויים לבצע "פשעים נגד האנושות" או כקצרה, כנגד שלילת התרבות. אך ישנו היבט נוסף שראוי לתת עליו את הדעת: יש היום באירופה מציאות חדשה, שהביקורת טעתה עד עתה בשיטתיות בהבנתה. מרכיב חשוב במציאות זו הוא הפרשנות החדשה לעבר האירופי, במיוחד העבר שבו אירופים הרגו זה את זה במלחמות אכזריות, פרשנות שמסיבות מובנות נוכחת במיוחד בגרמניה. מדובר אפוא באשליה הקרויה "זיכרון קוסמופוליטי אירופי" ובו אדון בדברים שלהלן.

כיצד מוצגת התפיסה החדשה של אירופה הקוסמופוליטית? לכאורה יש באירופה אווירה של קוסמופוליטיות חדשה, ואפשר לשנות באשליה קוסמופוליטיות איננה עוד בגדר חלום אלא מציאות חברתית ממש, שמוחקת את מדינת הלאום המסתברת בדיעבד כבדיה. אלא שמדובר ברעיון ישן שלא רק התגלה מחדש אלא הומצא מחדש לצורכי העידן הגלובלי. החל מתום מלחמת העולם השנייה שימשה הקוסמופוליטיות באופן מודע אמצעי פוליטי נגד אירופה הלאומנית ונגד ההרס החומרי והנפשי שהצמיחה. נראה שיצירתה של אירופה הקוסמופוליטית מונעת על ידי רעיונות ברורים לגבי כבוד האדם, שלילת הזכות לפגיעה בו, והחובה המוסרית להקל על סבלם של אחרים. הבסיס לאנושיות המשותפת הוא תחושת הסימפטיה לסבלו של הזולת. אידאלים קוסמופוליטיים אלה היו ליסודות המפעל האירופי שלאחר המלחמה, מפעל שבו הכול נתפסים כקרובות של העבר בלא הבדלי דת, מוצא אתני או השתייכות קולקטיבית. מדובר במפעל זיכרון שבמרכזו הרעיון שכל הקרבות נבראו שווים.

אם ברצוננו לחשוף את התודעה הקוסמופוליטיות שביסוד המפעל האירופי שלאחר המלחמה, הרי זיכרון השואה הקולקטיבי מספק את הארכיון הברור ביותר. הבסיס לאיחוד האירופי היה המצאה עצמית מחודשת של אירופה. במובן זה זיכרון השואה אינו רק גלעד לתחושת הטראגיות של אירופה. הוא גלעד במיוחד לברבריות האירופית שהתאפשרה מחמת השילוב של המודרניות ומדינת הלאום. במובן זה משמש זיכרון השואה הקולקטיבי האירופי בסיס לאיחוד האירופי ותמרוך אותה לקיומו של פוטנציאל לאטון מוסרי, פוליטי, כלכלי וטכנולוגי בלא גבול, בלא רחמים ואף בלא כל עניין בהישרדות עצמית, זאת כאשר המודרניות מתפתחת במסגרת מדינת הלאום בלבד. זוהי לעתים קרובות גם ההשקפה בהגות כיום על מה שמכונה "טיהורים אתניים"². זיהויה של השואה עם מדינת הלאום המודרנית ועם צורתה הקיצונית היא המביאה את השואה לקדמת הבימה של תשומת הלב וכורכת בינה לבין "טיהורים אתניים" ולוויכוחים הנובעים מכך על גירושי אוכלוסיות. אפשר שזו האשליה הגדולה ביותר שיצרה אירופה לעצמה. אירופה קוסמופוליטית היא לכאורה אירופה שמתגברת על עברה, או שפורקת את נטל עברה וכך צוברת כוח מתוך עברה. זהו מקום שבו היסודות של מדינת הלאום וגבולותיה והרעיונות המרכזיים שלה היו לחלק בשיח הפוליטי היום-יומי המתמשך. לפיכך אפשר לטעון שהזיכרון אירופית בשואה ובצדה ביקורת עצמית, לא זו בלבד שלא הרסה את המסורת האירופית, אלא הייתה וממשיכה להיות משאב חיוני ל"הבניה מחדש" של הזהות האירופית. בכך היא מאפשרת ליצור רצף בדיוק מהנקודה שבה היא נפרדת מן העבר, ומאפשרת לה לכוון צורות זיכרון "מוכוונות עתיד" שיש בהן מקום לביקורת עצמית של אירופה, במקום מיתוסים המבוססים על לאומיות או מאבק. וכך לא זו בלבד שתרבות הזיכרון כבר איננה מוגבלת לתחומי מדינת הלאום בלבד, אלא שהיא מקיימת משא ומתן עם נרטיבים הנוצרים מחוץ למושגי הלאום, כלומר מתוך ההקשר הגלובלי.

כיצד קרה הדבר? לאורך שנות ה-90 הוטבע תותם זיכרון השואה בהקשרים שונים של זיכרונות לאומיים טראומטיים באמריקה הלטינית, דרום אפריקה, רואנדה, אוסטרליה, ומזרח אסיה. זיכרון של טראומות היסטוריות מקומיות שונות, כגון האפרטהייד, הנעדרים בדיקטטורות באמריקה הלטינית, הדור הגנוב באוסטרליה, "נשות הנוחות" הקוריאניות, והשמדת העם ברואנדה. כל אלה נידונו מסיבות שונות בהשוואה לשואה.³ ועידת הגינוסיד של האו"ם המספקת את המסגרת המשפטית לתביעות כנגד השמדות עם בהווה ונגד הפרות בוטות של זכויות אדם, צמחה מתוך השואה. אפשר לומר כי השואה הייתה לאבן הנוח לחקר השמדות עם. כמקרה הנחקר ביותר של השמדת עם, השואה מספקת דגמים למחקר ודיון במקרים אחרים של השמדת עם, טבח אתני והפרות זכויות אדם. התקשורת המערבית יצרה מגוון ייצוגים לשואה החל בסרטים תיעודיים ומיזמי וידאו וכלה בסרטים שעובדו מספרות בדיונית הקשורה לשואה באופן ישיר או עקיף. התפתחויות אלה הביאו לגלובליזציה של שיח השואה ולפוליטיקת זיכרון חדשה במסגרת טרנס-לאומית. גרמניה, כמובן, הצטרפה לתהליך זה בחפץ לב: מעטות הן האומות שתולדותיהן בעת החדשה קשורות, במבט ראשון ואף שני, ברעיון הלאומיות כמו גרמניה, ולכן נראה שגרמניה מייצגת את המקרה הקיצוני המושלם לתביעה לגלובליזציה. אפשר לומר בפרפראזה שאם זה עובד בגרמניה זה יכול לעבוד בכל מקום; במילים אחרות, אם החיסטוריה של גרמניה יכולה להפוך בהצלחה ובאופן פורה לקוסמופוליטית, אזי יכול החיסטוריה של כל מדינה אחרת לעבור תהליך דומה. או לחלופין,

² ראו לדוגמה: Norman Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in 20th Century Europe*, Cambridge 2002; Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's 20th Century*, New York 1998; Jennifer Jackson Preece, "Ethnic Cleansing as an Instrument of Nation-State Creation: Changing State Practices and Evolving Norms", *Human Rights Quarterly* 20 (1998), 817-842.

³ המושג "הדור האבוד" מתייחס לילדיהם של הילידים האוסטרליים, שגזלו מהוריהם על ידי מוסדות המדינה, או באישורם של מוסדות אלו, והוכנסו לבתי יתומים ולמוסדות דומים אחרים. המושג "נשות הנוחות" מתייחס לנשים קוריאניות וסיניות שאולצו לשמש שפחות מין על ידי הכובשים היפנים, במהלך מלחמת סין-יפן (1931-1945).

¹ במקור: Natan Sznaider, *The Europeanization of Memory: Between Nationalism and Cosmopolitanism* (תרגום: אמיר מרמור).

גרמניה עשויה להיות "הגשר הרחוק מדי" שמדגים את גבולותיה של גישה זו. מנקודת מבט זו התפיסה הקוסמופוליטית החדשה איננה נורמטיבית פחות מהתפיסה הלאומית. מחשבה לאומית יוצרת מושגים מוחלטים מתוך אלו היחסיים; ואילו מחשבה קוסמופוליטית מבקשת להפוך מושגים מוחלטים ליחסיים. באשר להיסטוריה הגרמנית, יש לכאורה קושי בדרך המחשבה הקוסמופוליטית, משום שהמאפיינים הייחודיים המוחלטים מאבדים מתקפותם כאשר מנסים להפכם ליחסיים. התפיסה המקובלת כיום, על אף האפשרות לראות בגרמניה מקרה גבול של גישה זאת, היא ש"הבעיה הגרמנית כבר איננה קיימת". עד כה הוסברו השואה ועליית הנאצים במסגרת התפתחותה הלאומית הייחודית של גרמניה אך נדמה שחל היום שינוי. הזיכרון הגלובלי של השואה מפקיע אירועים אלה מן המסגרת של האומה הגרמנית ומניח אותם בהקשר הכולל של המודרניות. כך חדלה גרמניה להיות מקרה יוצא דופן בהתפתחות הלאומית האירופית והייתה במקום זאת למופת של מודרניות המשותפת לכול. מלחמת העולם השנייה לא הייתה אפוא אסון שגרמניה סבלה ממנו לבדה, אלא אסון שממנו סבלה כל אירופה, בעיקר בשל האסון שאירופה הביאה על עצמה במלחמה שקדמה לה. גרמניה הייתה רק המוקד שלה כמו שהייתה מוקד ליעילות, להתפתחות תעשייתית מואצת ולעיסוק בענייני חברה. הכינוי "העידן שאחרי", אין כוונתו לציין את "העידן שאחרי" גרמניה אלא לציין שלב חדש בתולדות אירופה. זה היה ראשיתו של האיחוד האירופי, שציין שלב חדש במודרניות, שלב של מודרניות קוסמופוליטית שאיננה מודרניות של מדינת לאום. גרמניה היא שהקדימה אחרים בהשתלבותה בגופים טרנס-לאומיים והייתה מכולן אחראית לחקיקתו של חוק בין-לאומי שהסדיר את האנרכיה ששלטה בעבר ביחסים בין מדינות, ויותר מכולן פעלה למען כינונו של הסכם חברתי חדש משנה העולם שתהיה כפופה לו. שאר מדינות אירופה צפו בגרמניה החדשה מן הצד בתקווה שהמוסדות החדשים שחוקמו לאחר המלחמה, ימנעו את עלייתה מחדש של הגמוניה גרמנית ביבשת.

דווקא השקפה זו מאפשרת לשיח הציבורי המתנהל בגרמניה היום להציג את ארצות הברית וישראל כמי שתומכות באנרכיה זו לעומת האירופים, ובכללם הגרמנים שדוחים גישה זאת. כך התמוזגו ה"לפני" וה"אחרי" של התקופה הנאצית עם ה"לפני" ו"אחרי" של מלחמת העולם השנייה כלומר עם נקודת המפנה של המודרניות. אז מה לא מסתדר בתמונה זו? ראשית, גרמניה יכולה לשמש דוגמא ומופת למודרניות, אם היא אכן נתפסת כמדינה מודרנית. אך האם זהו המקרה? התפיסה המקובלת הייתה שגרמניה, יפן ואיטליה היו מדינות שבהן לא התרחש תהליך של התפתחות "נורמלית" למדינה המודרנית והן סטו מהתפתחות זאת באותו האופן. לפי תפיסה זאת הסיבה לכך הייתה, בין היתר, בשל התפתחותן המאוחרת, הן כאומות והן כמדינות בעלות כלכלה לאומית. כתוצאה מכך, לפי תפיסה זאת, יצרה התפתחותן המזוהות מתחים רבים יותר ממדינות שבהן הייתה התפתחות הדרגתית. הגאוה הלאומית נפגעה ממה שנתפס כעמדה נחותה שבקרוב תיחלק בסלע; לתרבות הפוליטית הדמוקרטית ולמוסדות הדמוקרטיים לא היה די זמן כדי להשתלב באופי הלאומי בטרם נשטפו בגל הלאומיות. זהו כמובן הסבר גס לנושא שדרוש בו דיון נרחב. אך העובדה שגרמניה נתפסת כדוגמא ליוצא מן הכלל בהיסטוריה של המודרניות, עדיין נותרה מקובלת. אם כן כיצד ניתן להפוך את גרמניה למוקד של מודרניות? הטיעון המובלע בין השורות, עד היכן שדעתי משגת, נובע מהראייה לאחור של נקודת המבט הקוסמופוליטית. אולם, אם נוהה את המדינה הלאומית ביותר כמודרנית ביותר, אזי לא רק שהיוצא מהכלל נהיה לכלל אלא שגם הכלל נהיה ליוצא מן הכלל. לפי השקפה זו שתי המדינות שעל פי רוב משמשות דוגמה למודרניות, ארצות הברית ואנגליה, נראות כשוליים מזורזים. כיוון שארצות הברית היא מדינה של מהגרים, תפיסת הזחות הלאומית של האמריקנים לא התבססה על היסוד האתני. ואילו בבריטניה שערב מלחמת העולם השנייה הייתה האימפריה הגדולה בעולם, היו בעבר, כמו גם היום, מגוון של לאומים. כך שמבחינה זאת אי אפשר לראות בהן דוגמא למדינות לאום חמוגניות מבחינה אתנית. האם מכאן אפשר להסיק שהן אינן מייצגות את המודרניות? או שרק במקרה מגלות מדינות אלה עמידות רבה יותר לנטיות האירופיזציה.

משהו איננו מתקבל על הדעת. אינני טוען שאי אפשר להבין את העולם במסגרת של תורה מופשטת של מודרניות. אך לא ניתן לכתוב תורה כזאת כמודרניות. זו איננה העמקה של מסגרת פרשנית, אלא הפיכתה על ראשה, לא פחות מחקריאה ל"שחור" "לבן". ייתכן שיש תוצאות

אינטלקטואליות שעשויות להצדיק הבנייה של דגם מעין זה. אירופיזציה של הזיכרון היא תוצאה אחת כזאת. לפיכך, אני סבור, שאירופיזציה ולאומיות אינן סותרות זו את זו, ושתי התופעות יכולות להתקיים במקביל. אפשר היה להבחין בכך כבר בתום מלחמת העולם השנייה ותחילת המלחמה הקרה: בעלת הברית לשעבר, ברית המועצות, הפכה לאויב והאויב לשעבר, גרמניה, הפכה לבעלת ברית. הרוע המגיים לפעולה לא היה עוד ה"נאצים" אלא ה"סטליטיות", התאוריה שלפיה המהות של הנאצים עדיין קיימת בברית המועצות - והתאוריה שהייתה מתערערת לו מהות הנאצים הייתה נתפסת כשנאת הגרמנים ליהודים. ה"סטליטיות" הפכה באותה העת לעיסמת הקרב של לוחמי המלחמה הקרה בשנות ה-50. חנה ארנדט ואחרים טענו שהסטליטיות עומדת בניגוד לכל המסורות הפוליטיות, וכי המרכיב העיקרי בה הוא העדפה של המוות על פני החיים, כלומר היפוך החוזה החברתי. אך הכללת התופעה לא מנעה מארנדט להכיר במאפייניה הייחודיים. והיא הבחינה בכך שייחודיותה של השואה איננה נעוצה רק בהיקפו ובאופיו של הרצח השיטתי, אלא בעצם הניסיון לשלול את האנושיות ככזאת. קטגוריות מקובלות של פשע היו לחסרות משמעות, תפיסה שהשתלבה לאחר מכן בקנון המשפטי בהגדרה "פשעים נגד האנושות".⁴

השוואות, ובכללן גם מטאפורות, אינן כלים ניטרליים, אלא כלים המשרתים אידאולוגיה שמשמעותם ניתנת לשינוי. כך, למשל, מסגרת הקושרת את זיכרונות השואה להזיכרות במגורשים הגרמנים או לקרבנות ההפצצות של בעלות הברית, מקבלת מגוון של משמעויות הנגזרות מן הפרמטרים של קוסמופוליטיזציה ולאומיות מחודשת. זוהי חרב פיפיות שבה נושאים ייצוגי השואה משמעות כפולה. מצד אחד תפיסה חדשה ביחס לטיהורים אתניים, ובכללם הכרה בגרמנים כקרבנות. הניסיון להנציח עמדה זו, היא הבסיס לגיוון של ההיסטוריה הקוסמופוליטית. הדבר נכון בייחוד כאשר השואה מוזכרת כחלק מנרטיב מקיף יותר של טיהורים אתניים. כפי שצינתי הדברים נוגעים לדיון מקיף יותר בשאלת המודרניות ורעיון מדינת הלאום החמוגנית מבחינה אתנית. על פי השקפה זו השואה מאבדת מייחודיותה בהיסטוריה וממוקמת בהקשר החדש של המודרניות. גרמניה חדלה להיות מדינה יוצאת דופן בהתפתחות הלאומית האירופית הסטנדרטית. לפיכך מה שייחד את הרייך השלישי היה קיצוניותו. זוהי מדינת הלאום האתנית שנתפסת כעת כרוע הצרוף בהיסטוריה כולה. כמובן הבמה ערוכה לגיוני ישראל כיורשת האמתית של המדינה הנאצית. זאת, כמובן, בניגוד לגרמניה שלמדה את לקחי השואה. האירופיזציה משרתת אם כן בברור את האסטרטגיה האפולוגטית של הציבוריות הגרמנית. השואה מתויגת בקטגוריה רחבה יותר של "המאה של הגירושים", מונח שהצית, בין השאר, את "ויכוח ההיסטוריונים" בשנות ה-80, אך כמעט אינו מוזכר עוד. כך אפשר לראות כיצד משמשים ייצוגי השואה, לפי ההקשר התרבותי-פוליטי והגיאוגרפי, מקור הן להשקפות קוסמופוליטיות והן להשקפות לאומיות פרטיקולריות. כל הוצאה של אירוע היסטורי מחקשרו ההיסטורי כרוכה גם בשילובו בהקשר אחר.

בסיכומו של דבר ישנן שתי תפיסות מקבילות - ובמידה מסוימת סותרות - של תודעת הקרבן, האחת אוניברסלית והשנייה פרטיקולרית. התפיסה הפרטיקולרית מדגישה את פשעי התוקפן; ואילו התפיסה האוניברסלית מעלימה אותם בעצם הרעיון שכולנו קורבנות. שתי הגישות האלה מרמזות על חוויה של מטמורפוזה, משום שהתמודדות עם הטראומה כרוכה בהכרח בהשתחררות גואלת מן החוויה הטראומטית המקורית. הגישה הפרטיקולרית של תודעת הקרבן תלויה בחבחה בין המחולל ובין הקרבן. לפי שיטה זו, אין קרבן בלא מחולל. ולהיפך, לכנות מישהו קרבן פירושו להאשים אחר בהיותו מחולל. נדמה כי עובדה פשוטה זו היא שנשכחה מן הזיכרון האירופי.

משהו איננו מתקבל על הדעת. אינני טוען שאי אפשר להבין את העולם במסגרת של תורה מופשטת של מודרניות. אך לא ניתן לכתוב תורה כזאת כמודרניות. זו איננה העמקה של מסגרת פרשנית, אלא הפיכתה על ראשה, לא פחות מחקריאה ל"שחור" "לבן". ייתכן שיש תוצאות

⁴ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York 1951.